

תרבות מתמכרת היא תרבות מתפוררת

על השתעבדות לכסף, בידור, סמים, ג'אנק פוד, מדיה דיגיטלית
ותרופות, ועל אובדן הריבונות של בני אדם על חייהם

נמרוד אלוני

אמת גלויה ומוסכמת היא שכשאדם יחיד כלשהו מתמכר להימורים, לסמים, לאלכוהול, למין, למשככי כאבים, או אף לכוח ולפרסום, הוא מאבד את שיקול הדעת התבוני שלו בדבר המעשים הנדרשים לקיום חיים נאותים וראויים, ואת היכולת לעמוד בהחלטותיו ולקיים את התחייבויותיו כלפי עצמו וכלפי זולתו. זאת מן הסיבה הפשוטה שמטבען של התמכרויות, הפיתויים, הדחפים, הלחצים ולעיתים הכאבים הפיזיים והנפשיים חזקים יותר מקולות התבונה והמצפון של היחיד, וכופים עליו התנהגויות שעל פי רוב מתבררות כהרסניות כלפיו וכלפי הסובבים אותו.

ומן היחיד אל החברה: מה יהיו אופייה וגורלה של חברה שהשתרשה ופורחת בה תרבות של התמכרויות – מסוגים רבים ומשונים? התשובה, כפי שאבקש להראות כאן, היא שכאשר ההתמכרויות נעשות המוניות עד כדי דומיננטיות בחברה הרחבה, גורלה הוא כמו זה של היחיד: היא מאבדת את יכולת ההנהגה התבונית והמצפונית של חייה, וגורמת לפגיעה קשה במערכות החיים התרבותיות והסביבתיות הנדרשות להמשך התפתחותה ושגשוגה. בטרמינולוגיה העכשווית מכונה מצב זה "אנשים שבורים" ו"חברות שבורות": אובדן היכולת לתפקד בשגרות היום-יום, ואובדן הריבונות האישית או האוטונומיה המושכלת והביקורתית המאפשרות לתכנן ולהגשים בשום שכל, בחזק אופי ולטווח הארוך מהלכים אישיים וחברתיים הנדרשים להבטחת קיום אנושי בכבוד, איכות חיים נאותה ואחריות לטוב המשותף. עדויות בולטות למחיר הכבד שמשלמת על כך החברה האנושית אנו מוצאים במערב בכלל, ובארצות הברית בפרט, מדינה שבשנים האחרונות ניכרת בה עלייה בהיקף ובאינטנסיביות של התמכרויות המוניות. המחיר זה מתבטא במגפות חברתיות או במחלות תרבות דוגמת ירידה בתוחלת החיים ועלייה בתמותת תינוקות, השמנה

תחלואתית, מיתות המוניות של משתמשי תרופות משככות כאבים ונוגדות דיכאון, אובדן האמון הציבורי והלכידות החברתית, דחיקה לשוליים של הלימודים ההומניסטיים והתרבות האיכותית על ידי תועלתנות כלכלית, הקרסת הדמוקרטיה על ידי מנהיגות פופוליסטית, החרבת הסביבה הטבעית, ועשרות אלפי חסרי בית ו"אנשים שבורים" המכונסים במתחמי הצלה בערים הגדולות.

נגביל עצמנו להתמכרויות המוניות בעת המודרנית ונפתח בהתמכרות המרכזית משנת המציאות – ההתמכרות לכסף, לרווחים ולצבירת הון. כוונתי בכך ראשית למסעות הספרדים והפורטוגזים לגלות את העולם החדש, במהלך המאה ה-15, כדי למצוא זהב ולהעשיר את קופות בתי המלוכה. כבר שנו חכמים שכסף יעזור עיני חכמים, אבל תאוות הממון ובצע הכסף שהנחו את האירופים בכיבוש יבשת אמריקה ובהתנחלות בה הולידו והכשירו זוועות המוניות שלא נודעו כדוגמתן. חרף הסברת הפנים מצד הילידים באמריקה הצפונית, המרכזית והדרומית, כדי להגשים את יעדיהם החמדניים ולכזוז מהעולם החדש את מרב המשאבים חוללו הקולוניאליסטים האירופיים טיהורים אתניים ורציחות המוניות של מיליוני ילידים, ושעבדו מיליונים לעבודת פרך. החל מן המאה ה-17 נפתח פרק העבדות השיטתית הנוראה בהיסטוריה, לצורכי עבודה זולה בחקלאות המתפתחת של המתיישבים האירופיים באמריקה, ובכלל זה "ייבוא" של 12 מיליון אפריקאים. אלה נבחנו, סומנו והובלו לאמריקה כבהמות בקר, ואחר כך נוצלו, הושפלו, עונו ושועבדו עד למלחמת האזרחים במחצית המאה ה-19. כל אלה, חובה לציין, תוך כדי מציאת הצדקות תאולוגיות וגזעניות בהגיונות שונים ומשונים להלבנת ההתמכרות לממון ולפשעים נגד האנושות שהולידה כמעשים המאדירים את התרבות הנוצרית הלבנה – העליונה על תרבויות האחרים.

תאוות הבצע וההתמכרות להגדלת רווחים כמטרה המקדשת את כל האמצעים לא נפסקה עם שחרור העבדים. מאז המאה ה-19 ועד ימינו אלה שולטת בתרבות האמריקנית השקפה הנחשבת לדרך הטבע, ולפיה העיקרון העליון לארגון החברה האנושית הוא תחרות חופשית על המשאבים הנתונים לצורכי צבירת הון. כפי שניכר בספרות האקדמית, באירועים ההיסטוריים ובספרות היפה – דוגמת הספר נאמנות (2023) של הרנן דיאז – המניע הדומיננטי בכלכלה הקפיטליסטית והנאו-ליברלית אינו חיים טובים, לא כבוד האדם וצדק חברתי, ואפילו לא רמת חיים גבוהה, אלא אובססיה חסרת עכבות לצבירת הון ולהגדלתו – הן בידי יחידים הן בידי תאגידים. הגיעו דברים לידי כך שהמערכת החוקית והכלכלית כולה

מגויסת לטובת חיזוק החזקים "המוצלחים", לתחזוקה מדודה ומנוהלת של כניעות מעמד הביניים, ולהדרה של ציבור הולך וגדל שנגזרים עליו חיי בורות ואומללות. ההתמכרות להון הגדילה את הפערים בין שכרם הממוצע של מנכ"לי חברות לבין שכר העובדים מעשרות אחוזים למאות אחוזים, והביאה לכך שהאחוזון העליון מחזיק בכ-40% מעושרה של המדינה. כפי שמתועד במדרים הבין-לאומיים, את מחיר הפערים הכלכליים הענקיים משלם הציבור הרחב: בהידרדרות בתחומי בריאות הגוף והנפש, בהחמרת הפשיעה והאלימות, בנגישות נמוכה של שירותי חינוך ובריאות, בהתמכרויות לסמים ולתרופות, בירידה בתוחלת החיים, בהתפרקות הלכידות החברתית והאמון הציבורי, ובאיום ממשי על התרבות הדמוקרטית מצד כוחות פופוליסטיים וסמכותניים.

התמכרות שנייה, הקשורה לראשונה, מכונה על פי רוב "אובססיה ליצרנות-צרכנות" – לאינטנסיביות הולכת וגוברת של הפקת מוצרים וצרכים. יש לה שורשים בעליית הבורגנות במאה ה-18 ובהתמסדות הרעיון ש"אני הוא רכושי" או "אני הוא ארנקי" – זו התפיסה המעמדית ולפיה מידת עושרו של אדם או כמות הונו ונכסיו היא המעניקה לו את הזכות להימנות עם נושאי המשרות הציבוריות הנחשקות (בדומה למה שהעניקו קודם לכן מעמד אנשי הדת ומעמד בני האצולה). מזווית אחרת, הנראית משמעותית יותר בימינו, ההתמכרות ליצרנות-צרכנות בלתי מידתית נובעת משילוב בין אתיקה המזהה את איכות החיים עם רמת החיים החומרית וטיפוס בסטוס החברתי, לבין כלכלה המאמינה בצמיחה תמידית של ייצור וצריכה, ולבין פסיכולוגיה המבטיחה מרפא לנפש באמצעות היכלות התרבות הצרכנית – בין שהקניונים הפיזיים בין שאתרי הקניות באינטרנט. המחיר של התמכרות זו הוא גם אנושי וגם סביבתי. כבר במאה ה-19 ניטשה זיהה מגמה זו עם ברבריות מודרנית, שבאמצעות קידוש העבודה מגמדת את האדם ומאיינת את דמותו הרוחנית: "דברי הערצה לעבודה ואותה החריצות המפרכת מבוקר עד ערב" (ניטשה, 1978/1881, קטע 173) מעצבים את האדם לפועל יצרני, יעיל, וצייתן, אבל שטחי במחשבותיו, רדוד בתרבותו ועררי בנטייתו; פולחן העבודה הוא "המשטרה הטובה ביותר המונעת בחזקה את התפתחותה של תבונה, של השתוקקות, של תאוות העצמאות" (ניטשה, 1978/1881, קטע 173). הוא מנגנון "שממוטט כל השכלה כל טעם מעולה וכל שאר רוח בשיחה" (ניטשה, 1969/1882, על הפנאי והבטלה). כך טענה גם חנה ארנדט באמצע המאה ה-20 בספרה **המצב האנושי**, כשעמדה על כך שקידוש הייצור והצריכה משכיח מבני האדם את המטרה שלשמה נאלצים בני

אדם לעבוד: השגת פנאי פעיל שבו הרוח אינה משועבדת לכורח ההתפרנסות אלא חופשית להתפתחות אנושית, להגשמה עצמית ולהנאה מהיפה והנעלה שביצירה האנושית (ארנדט, 2013/1958). הרברט מרקוזה ראה בשעבוד ליצרנות-צרכנות חיים של "אדם חד-ממדי": של הטלת נכות או מום בעצמנו על ידי מסחור חובק-כול של החיים האנושיים – החל בדת ובאוויר, עבור דרך הפוליטיקה, ההשכלה והאומניות, וכלה באהבה ובזוגיות (מרקוזה, 1970/1964).

כיום, בעשור השלישי של המאה ה-21, אנחנו יודעים בבירור שנזקי ההתמכרות ליצרנות-צרכנות אינם מוגבלים לזילות התרבות ולגימוד רוח האדם. אנו עדים להסכמה גורפת בקרב המדענים ולפיה ההתמסרות האובססיבית לצמיחה כלכלית, להגדלת נפח השוק, הייצור והצריכה, הוציאה את כדור הארץ מאיזון אקולוגי, עברה את יכולת הנשיאה שלו, וגרמה לקריסת מערכות סביבתיות שספק אם הן בנות תיקון. פליטת גזי החממה, זיהום האוויר, הקרקע ומקווי המים, דיג בלתי מבוקר ובירוא יערות הובילו לאימוי קטסטרופות אקולוגיות, חלקן כבר מתמשכות וחלקן על סף ההגשמה: התחממות האקלים ומזג אוויר קיצוני, הכחדת המינים, הפשרת קרחונים, מות האוקיינוסים, פגיעה בקיימות התזונתית ודלדול משאבי הטבע המקיימים חיים של מיליונים. כפי שמוכיח ומתריס חוקר הטבע דיוויד אטנבורו בספרו האחרון על פני האדמה: העדות שלי וחזון לעתיד (2022), אנחנו "צועדים בעיניים עצומות אל קטסטרופה" שבה מיליארדים של בני אדם עשויים למצוא עצמם חסרי בית וחסרי ביטחון תזונתי – פליטים של אסונות אקולוגיים שהביאו על עצמם. כדי למנוע את קריסתה של אימא אדמה, זו המקיימת את האנושות ושבלעדיה נחרץ גורלנו, אנו נדרשים להחליף את נוסחת החיים של הרחבת היצרנות-צרכנות ושל "תוכנת ההפעלה" של "עוד ועוד" בזו של ייצור וצריכה מידתיים ו"פחות זה יותר": פחות אנרגיה מדלקים מזהמים, עצירת הגידול באוכלוסייה, הפסקת בירוא יערות, הקטנת צריכת מזון מהחי, הימנעות מפגיעה במגוון המינים, צמצום הזיהום והפסולת, ופחות דישון והדברה. עלינו להחליף, בנוסף שהציעה מרתה נוסבאום, את פרדיגמת הצמיחה הכלכלית בפרדיגמת הפיתוח האנושי (נוסבאום, 2017).

התמכרות בולטת שלישית, בעלת היבט גופני והיבט נפשי, היא לתרבות הג'אנק. היא קשורה למסחור של תעשיית המזון ותעשיית הבידור וליצירת "תרבות חטיפים" המספקת בהתאמה אישית ומייד חוויות מענגות ומנחמות – עוצמתיות, ריקניות וקצרות מועד. הטלוויזיה והקולנוע, הנוצרים ומנוהלים כמעט כולם על ידי גופים כלכליים למטרות רווח, וכך גם תעשיות המזון המהיר, המתועש והמפתה,

הצליחו ללכוד את הציבור הרחב בהתמכרות לעינוגים מסיחי דעת המשחיתים את הנפש ומחריבים את הגוף (מגפת ההשמנה, הסוכרת ולחץ הדם המקצרות חיים וגורמות לסבל, מוגבלות ואומללות). "מרבה דעת מרבה מכאוב" אמר קהלת, וכל מה שאיכותי מחייב מאמץ והתגברות עצמית, הוסיפו פילוסופים דוגמת שפינוזה, ניטשה ואורטגה. מכאן הפיתוי הגדול שבארוחות "אכול כפי יכולתך" זולות וחסרות עכבות, המציעות אלפי קלוריות, אפס אבות מזון ושפע שומנים וסוכרים. מכאן גם הפיתוי שבתוכניות דיאליט ובפולחני אלימות, עושר וסקס המצמיים את הנפש ומענגים אותה בריגוש אדיר חסר כל תוכן ופשר מאתגר. זהו הדנ"א של תרבות הרייטינג ושל "לחם ושעשועים" להמונים המתמכרים ל"תחרויות גלדיאטורים" ולקרקסי מוזרויות שבכל פעם מציבים שיאים חדשים של ולגריות – יותר צהובה ברכילותה, בוטה במיניותה ואדומה ברצחנותה. זוהי ההשחתה התמידית של הנפש באמצעות צורך נרכש בגירויים חושניים ונפשיים חזקים יותר בכל פעם כדי לשמר את ה"היי" החווייתי ולדחוק לשוליים את הבוז העצמי לנוכח השממה והריקנות הפנימיים. זו הנוסחה המחזיקה את הציבור הרחב בשכחה עצמית, מנוכר לפנימיותו, לבריאות, לתרבות, לטבע ולפוליטיקה.

התמכרות המונית רביעית, חרשה יחסית, היא לתרבות המסכים והמכשירים הדיגיטליים. כפי שהציג זאת בתבונה ביקורתית ומדודה מיכה גודמן בספרו **מהפכת הקשב: העידן הדיגיטלי – הקשב והתיקון** (2021), התרבות הדיגיטלית בכלל, והשימוש בסמארטפונים וברשתות החברתיות בפרט, הם בבחינת "מדיום שהוא מסר" – בבחינת כוח המשפיע על אורחות החיים ועל אסטרטגיות החשיבה וההתייחסות הרבה יותר מאידאולוגיות חברתיות וממגמות תרבותיות. מאחר שמודעות ביקורתית למקומה של הטכנולוגיה הדיגיטלית בחיינו מגלה שהיא "בוס מחורבן ומשרת מצוין", האתגר העומד בפנינו אינו להשמיד את הטכנולוגיה הדיגיטלית אלא להימנע מהתמסרות לכוחה הפתייני והממכר: לא להיבלע במרחבי הנוחות והוודאות שהיא מזמנת לנו; לא להסכין לפטור החובק-כול שהיא מעניקה לנו מאתגרי החיים הממשיים בפיתוח יחסי אנוש רגישים, מחשיבה מוסרית מורכבת, ממעורבות פוליטית תובענית, ומתהייה בלתי-אמצעית בדבר המשמעות, הפשר והערך של נופי טבע בראשיתיים ויצירות מופת אנושיות. מהפכת הקשב, שגודמן ואחרים מצביעים עליה, ניכרת בפגיעה קשה ביכולות הקשב, תשומת הלב, האמפתיה, האיפוק והדיאלוג – ביחסים שלנו עם המצפון הפנימי, עולמות הזולת, נכסי התרבות והסביבה הטבעית. התוצאות ניכרות הן בעלייה ברמות הסטרס,

הבדידות, הדיכאון והאובדנות במישור האישי, הן בהקצנה בשיח הפלגנות, השנאה והקיטוב המאיים לרסק את הדמוקרטיה. יתר על כן, התמחותם של תאגידי האינטרנט ב"תפירת" פרופיל ייחודי לכל משתמש לצורכי הנדסת תודעתו הצרכנית וביצירת כאוס תקשורתי במרחבי ה"פוסט־אמת" – אלה משבשים את יכולת הפרט לבחירה שקולה, מושכלת ומדודה בין חלופות ברורות. במקום שבו אובדת יכולת הריכוז ואמות המידה נזילות ומתחלפות חדשות לבקרים – חשיבה בשום שכל נעשית כמעט בלתי אפשרית. לצערנו, דומה שהתמכרות חדשה זו כובשת לה אחיזה הולכת ומתהדרקת בנפשות הציבור בעולם כולו. זאת – כפי שמלמדים מחקרים עדכניים – באמצעות רכיבים פתייניים שמבנים תאגידי התקשורת הדיגיטלית בתוך תוכנות המדיה החברתית והאינטליגנציה המלאכותית, ובכך מאריכים את משך ההיבלעות ועוצמת הכניעות של המשתמשים.

התמכרות חמישית ואחרונה שנציין כאן היא לתרופות משככות כאבים, ובראש ובראשונה האופיואיד הסינתטי פנטניל, הנחשבות לחזקות פי חמישים מהרואין ופי מאה ממורפין – תרופות שבתחילה יוצרו ושווקו בצורה חוקית על ידי הממסד הרפואי, תוך הסתרת אופיין הקטלני והממכר, ובהמשך עברו לייצור ולהפצה לא חוקיים על ידי קרטלי הסמים. התמכרות זו נחשבת למגפה הקטלנית ביותר בעת הזאת, ומחקרים עדכניים מורים כי החל משנת 2021 מספר מקרי המוות משימוש במנת יתר של האופיואידים הסינתטיים עומד על כ-100 אלף בשנה. סם נוסף, שעל פי רוב מעורב בפנטניל וזכה לכינוי "סם הזומבים", הוא הטראנק. מקורו של סם זה בתרופה וטרנירית, והוא גורם נזקים נוראים ובלתי הפיכים לגוף ולנפש, ועושה את קורבנותיו אנשים שבורים ובלתי מתפקדים לחלוטין. כל המסתובב בימים אלה בערים הגדולות של ארצות הברית אינו יכול שלא לחזות באנשים שבורים ואבודים מוטלים בקרנות רחוב ובמחנות אוהלים המקבצים את עשרות האלפים, סוג של מתחמי הצלה ותמיכה בבני אדם שהתמכרותם החריבה את אנושיותם והדירה אותם מהתנהלות סבירה עם עצמם ומתפקודים סבירים בחברה.

בהיבט העובדתי, המכנה המשותף לחמש ההתמכרויות ההמוניות שנסקרו כאן הוא תחושת הריגוש העוצמתי, חוויית העונג, סוג של אקסטזה או אופוריה שניתן לתארה כחווייה של יותר מעצמי, מעבר לעצמי או מחוץ לעצמי. דפוס ההתנהגות המשותף להן הוא החזרתיות וחוסר המידתיות שהן כופות על הפרט: אובדן היכולת לשליטה עצמית, תוך איון או התגברות על שיקולים תבוניים ומוסריים בדבר הטוב האישי והטוב המשותף.

בהיבט השיפוטי או הנורמטיבי, הצרה או הרעה שההתמכרות מביאה על המתמכרים ועל סביבות חייהם קשורה בחבלה ובהשחתה של האנושיות הגלומה בכל אדם: ביכולתם של בני אדם לממש את האילויות המובהקות והנעלות שבמין האנושי (מותר האדם) – לחיות במיטבם על פי טבעם – הניכרות בחיים של אוטונומיה תבונית ומוסרית: חיים של חירות פנימית, חשיבה תבונית, מוסריות הומניסטית ושלטת עצמית. מעבר להבדלים בהיבטים שונים, תפיסה זו בדבר אנושיות מלאה ובמיטבה – שהתגברה על מכשלות היצירות, הבורות והעדירות – משותפת להוגים מרכזיים במזרח דוגמת קונפוציוס ובודהה, ולהוגים מרכזיים במערב דוגמת שפינוזה וקאנט. הגשמה מוצלחת של האנושיות, על פי תפיסת אלה, מקרבת בני אדם הן לשלומות אישית הן להשתתפות פורייה והוגנת בטבע ובתרבות.

סיכומו של דבר, להבדיל מהתמכרויות לאורך ההיסטוריה, שהביאו חורבן ונזק לחייהם של המכורים ולאחרים בסביבות חייהם – ובכלל זה אי-יכולת לתפקד סביר בקידום הטוב האישי ובאתגרי ההורות, האזרחות וההתפרנסות – בשנים האחרונות אנחנו עדים לתופעות של התמכרויות המוניות המשבשות את יכולות התפקוד החברתי-מדינתי עד לכדי מה שמכונה חברות לא מתפקדות, או "חברות שבורות". במאה ה-19 למדנו ממאקס שניטן לדבר על התמכרויות לא רק במונחים של היחיד, אלא גם על הדת "כאופיום להמונים", התמכרות המביאה להתלהמות רגשית משבשת היגיון ומוסר ואחראית לזוועות המוניות בעבר ובהווה. במאה ה-20 ובמאה ה-21 התפתחה המודעות לכך שגם קנאות אידאולוגית ולאומנית פועלת על רבים כסוג של התמכרות המחוללת דה-הומניזציה וגוררת אסונות ליחיד ולחברה, וכך גם ההתמכרות לצרכנות אובססיבית, לחרושת הבידור, למסכים ולמדיה הדיגיטלית. באמצעות הטכנולוגיות החדשות, דרכי השליטה, ההנדס והתכנסוס משתכללות בקצב מואץ, ונפשות בני האדם, הנתפסות כחומר ביד היוצר בכורי המצרף של תאגידים ופוליטיקאים אינטרסנטיים, מונהגות ומעוצבות ביעילות הולכת וגוברת באמצעות הטמעת חשקים ורגשות המכוננים התלהמות צרכנית ואידאולוגית בעלת אופי ממכר.

יש לקוות שפיתוח המודעות להתמכרויות ההמוניות ולגורמים המחוללים אותן יעורר מערכת חיסונית ואסטרטגיות מניעה. אומנם שום אדם אינו חסין באופן מוחלט, אבל אם נצליח להקטין את היקף ההתמכרויות נזכה ליותר יחידים אוטונומיים העומדים ברשות עצמם, מודעים בצורה מושכלת וביקורתית לכוחות

הפועלים המעצבים את סביבות חייהם, וכשירים לבחור בין חלופות ולהגשים את בחירותיהם בצורה שקולה, מידתית ומתוך אחריות לקיימות ארוכת טווח – סביבתית ותרבותית. בדרך זו נוכל לשקם את כבוד האדם ואולי אפילו להצליח בתיקון עולם. לשם כך עלינו להיאבק על כך שצעירים יגדלו ויתפתחו כמעצבים של מהלכי חייהם ויהיו אחראים להם, במקום שיהיו תוצרים סבילים של דחפים פנימיים, לחצים חברתיים והנדוס תקשורתי.

פרופ' נמרוד אלוני הוא מופקד קתדרת אונסקו לחינוך הומניסטי במכללת סמינר הקיבוצים

מקורות

אטנבורו, ד' (2022). **על פני האדמה: העדות שלי וחזון לעתיד** (נ' זוסמן, תרגום). רדיקל. ארנדט, ח' (2013). **המצב האנושי** (א' אזולאי וע' אופיר, תרגום). הקיבוץ המאוחד. (המקור פורסם בשנת 1958)

גודמן, מ' (2021). **מהפכת הקשב: העידן הדיגיטלי – הקשב והתיקון**. דביר.

דיאז, ה' (2023). **נאמנות** (א' שור, תרגום). משכל.

מרקוזה, ה' (1970). **האדם החד-ממדי: מסה על השחרור** (ד' טסלר, תרגום). ספריית פועלים. (המקור פורסם בשנת 1964)

נוסבאום, מ' (2017). **לא למטרות רווח: מדוע הדמוקרטיה זקוקה למדעי הרוח** (ש' בק, תרגום). הקיבוץ המאוחד ומכון מופ"ת.

ניטשה, פ' (1969). **הולדת הטרגדיה: המדע העליון** (י' אלדד, תרגום). שוקן. (המקור פורסם בשנת 1882)

ניטשה, פ' (1978). **דמדומי שחר: כיצד מועילה ומזיקה ההיסטוריה לחיים** (י' אלדד, תרגום). שוקן. (המקור פורסם בשנת 1881)